

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ

У статті обговорюються індивідуальні особливості розвитку просоціальної поведінки, аналізуються основні лінії досліджень типів просоціальної орієнтації, особистісні предиктори альтруїстичної поведінки. Обговорюється вплив гендерного фактору на розвиток просоціальної стратегії, виокремлюються питання гендерних переваг у поведінці допомоги та емпатії. Вплив кожного із факторів простежується у логіці вікової специфіки.

Ключові слова: просоціальна поведінка, просоціальні орієнтації, віковий розвиток, альтруїзм, емпатія, індивідуальні особливості, гендерний фактор

Постановка проблеми. Важливою лінією аналізу проблеми генезу просоціальних тенденцій є вивчення її особливостей у процесуальному і змістово-наслідковому аспекті. Обговоренню підлягають питання співвідношення різних форм поведінки і специфіки їх розвитку, соціокультурні та гендерні особливості процесу, індивідуальні особливості становлення різних форм просоціальності. Вивчення індивідуальної специфіки вікового розвитку просоціальності належить до важливих ліній наукового аналізу. У цьому контексті мова йде як про вивчення рівневих характеристик, так і вікову вибірковість різних типів поведінки. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, лише при знанні і врахуванні індивідуальних особливостей кожної людини можна забезпечити усім людям найбільш повноцінний розвиток і застосування їх творчих можливостей та сил [1].

Метою повідомлення є виконання аналітичного дослідження, спрямованого на вивчення індивідуально-типологічних детермінант просоціального розвитку особистості. У роботі аналізуються дві системи змінних, що мають безпосередній вплив на соціальну поведінку людини: індивідуальні особливості просоціальної поведінки та гендерний фактор. Як показав аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових джерел, аналіз індивідуальних особливостей просоціальної орієнтації і поведінки інтенсивно розробляється у психологічній науці порівняно недавно. Як і загальна теорія просоціальності, ця лінія наукових пошуків більш інтенсивно представлена у зарубіжних виданнях. Над її розробкою працюють наукові колективи США, Німеччини, Норвегії, Швейцарії, Англії. Одним з перших досліджень, яке торкається питань індивідуальної специфіки просоціальної поведінки особистості є робота американських психологів під керівництвом професора Луї Пеннера (Penner L. A. et al., 1995 [14]; 2002 [13]). У їх роботі виокремлено як типи індивідуальних орієнтаційних установок, так і найважливіші особистісні риси, які зумовлюють різні типи просоціальної поведінки, багатогранність та індивідуальне розмаїття просоціальних реакцій. Зокрема до основних просоціальних орієнтацій віднесено дві тенденції: орієнтацію на співчуття та орієнтація на допомогу. При першому типі орієнтації люди мають розвинене почуття соціальної відповідальності, співпереживання, відчуття емоційного зв'язку з тими хто потребує допомоги, загострене почуття морального обов'язку. Другий тип орієнтації передбачає розвинені поведінкові установки, відчуття самоефективності у ситуаціях з потенційним просоціальним змістом. На рівні особистісних рис індивідуальні відмінності у просоціальності пов'язані із комунікабельністю, низьким рівнем сором'язливості, екстраверсією, поступливістю, розвиненим почуттям самоефективності. Ці риси об'єднують у загальний конструкт «просоціальна особистість», який забезпечує взаємозв'язок з кластерами просоціальних диспозицій та просоціальних дій [14].

Індивідуальна своєрідність зумовлена як факторами спадковості, так і особливостями соціалізації. Тому аналіз індивідуальних особливостей просоціального розвитку може об'єднувати різноманітні лінії наукових пошуків: вивчення природних витоків індивідуальної своєрідності просоціальних тенденцій, прояви ранніх форм поведінкової варіативності, аналіз детермінант, що спричиняють індивідуальні особливості, відмінність у функціонуванні

соціального пізнання та морального розвитку, типологічних та особистісних характеристик, вікову зумовленість індивідуальних характеристик.

Дослідження засвідчують, що індивідуальні варіації значною мірою зумовлені генетично. У результаті проведення нейробіологічних і генетичних досліджень встановлено, що біологічні фактори відіграють суттєву роль у розвитку просоціальності. Перші наукові огляди з цього питання ми знаходимо у роботі MacLean P. D., виконаній у кінці 90-их років ХХ століття. За останні роки відбулося інтенсивне розширення досліджень цього спрямування. У них простежено зв'язок діяльності мозку і просоціальної поведінки. Близнюкові дослідження виявили, що є підстави для висновків про генетичну зумовленість безкорисливої поведінки. Зокрема останні наукові спостереження, проведені на монозиготних і дизиготних близнюках у західних і східних культурах показали наявність 55 відсоткової дисперсії у просоціальній поведінці дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, зумовленої генетичним фактором (Hur Y.M., 2007, [11]).

Ще більш значимим фактором виникнення індивідуальної своєрідності у розвитку просоціальної поведінки є процес соціалізації та первинні ознаки індивідуалізації. Досить яскравим прикладом у цьому плані є результати експериментального дослідження, спрямованого на вивчення індивідуальних відмінностей розвитку просоціальної поведінки у період раннього дитинства (Gross R. L., 2015, [8]). Однією із ліній цього дослідження було простеження впливу характеру соціалізації на рівень дитячого соціального розуміння та готовність до просоціальної поведінки. Виявилось, що надто активна позиція батьків у стимулюванні просоціальної поведінки послаблює здатність дітей до самостійного аналізу і розуміння ситуації, що позначається на характері інтелектуального компоненту поведінки і матиме у подальшому негативні наслідки. Це вказує на те, що батьківська поведінка може виступати одним із джерел індивідуальних відмінностей у розвитку дитячої просоціальності. Другим джерелом індивідуальної своєрідності розвитку просоціальної поведінки є первинні диспозиційні відмінності в уважності дітей до соціальної і емоційної інформації, рівні пізнавального налаштування на соціальний світ та соціальної активності.

Як показують наукові спостереження, віріабільність у просоціальній поведінці виникає з моменту зародження її первинних форм у період раннього дитинства. Це виявляється як у складності, так і частоті просоціальних дій (Brownell C. A. et al., 2006; 2013; Warneken F. et al., 2006; Svetlova S. et al., 2010; Dunfield K. A. et al., 2011). Аналізуючи індивідуальну своєрідність просоціальних дій дітей раннього віку, психологи пов'язують ці особливості з різними процесами. Найчастіше у наукових дослідженнях обговорюються критерії *соціального пізнання* та процеси *самопізнання*. При аналізі детермінації індивідуальної своєрідності просоціальної поведінки підкреслюється, що мова йде про нормативні процеси, відмінність у яких виявлятиметься у темпах і рівнях розвитку. Зокрема у одному із останніх досліджень було встановлено, що індивідуальні відмінності у соціальному розумінні в ранньому віці (18-30 місяців) прогнозують відмінності у емпатійній чутливості та частоті просоціальних проявів у домашніх умовах, хоча предикторами процесів обміну та інструментальної допомоги ці процеси не виступають. Пояснюючи цю закономірність автори вказують на те, що різні типи просоціальної поведінки мають різні когнітивні механізми. Емпатія передбачає проникнення у внутрішні стани іншого, отже вимагає належного рівня соціального пізнання, у той час як допомога спирається на вміння аналізувати операційно-технічну сторону людської діяльності [8]. Аналіз ранніх форм просоціальної поведінки повинен включати не лише визначення критерію частоти проявів, але і особливості стильових характеристик. Як показують дослідження, ці показники поведінки мають високу онтогенетичну стійкість і відповідно виконують прогностичну функцію (Caspi A. et al., 2003).

Детермінуючою основою індивідуальної специфіки просоціального розвитку є особливості функціонування самопізнання. Встановлено, що просоціальні реакції можуть з'явитися у поведінці дітей за умови розвитку самоусвідомлення, яке забезпечує розрізнення себе і іншого. У цілому, досліджень присвячених аналізу індивідуальних особливостей

самопізнання і їх взаємозв'язку з просоціальним розвитком небагато. (Brownell C. et al., 2009; Garner P. W., et al., 2008), хоча первинна інформація цього типу вже існує. Зокрема встановлено, що самопізнання у ранньому віці пов'язане з особливостями емпатійного реагування на дистрес дорослих та однолітків.

Обговорюючи питання індивідуальної своєрідності розвитку позитивних форм соціальної поведінки, необхідно зазначити, що існує зв'язок між певними рисами особистості і просоціальністю. Зокрема в наукових дослідженнях обговорюється ідея зв'язку соціальної тривожності і поведінки. Отримані дані вказують на те, що цю диспозиційну характеристику можна розглядати у якості предиктора просоціальної поведінки у дитячому та підлітковому віці (Culotta C. M., Goldstein S. E., 2008). У той же час зазначимо, що дослідження, виконані з дітьми раннього віку, залежності просоціальної поведінки від типу темпераменту не виявили. Жодна з динамічних характеристик особистості (страх, боязкість, тривожність) не продемонстрували зв'язок ні з соціальним пізнанням, ні з просоціальною поведінкою [8].

Одним із виявів індивідуальної своєрідності є схильність людини до певного типу просоціальної поведінки. Встановлено, що вияв цієї закономірності чітко простежується з юнацького періоду. У науковій літературі ми зустрілися з описом шести різновидів просоціальної поведінки: альтруїстичний, анонімний, публічний, екстремальний, емоційно насичений, викликаний (Carlo G. et al., 2002 [4, с. 31]). Характеризуючи їх, психологи вказують на те, що диференційна вибірковість у типах соціальної поведінки має ще і гендерний контекст.

Питання гендерної специфіки просоціального розвитку передбачає аналіз двох взаємопов'язаних питань: існування переваг чи рівноцінності статей у просоціальній поведінці та детермінація особливостей реалізації просоціальної стратегії статевозумовленими змінними. Вирішення першого питання пов'язано із порівнянням рівня просоціальності і емпатійності представників жіночої і чоловічої статі, зіставленням частоти просоціальних дій, аналізом онтогенетичних аспектів гендерних переваг та диференціацій у сфері допомоги, підтримки, розподілу матеріального ресурсу, співчуття. Вирішення другого питання передбачає встановлення гендерної специфіки просоціальних орієнтацій, вибірковості щодо видів і форм просоціальної поведінки, вікових відмінностей просоціальної поведінки дівчат і хлопців.

Для нашого дослідження особливе значення мають пошуки відповіді на питання гендерної специфіки просоціальності, які здійснюються у галузі психології розвитку. Зазначимо, що у вирішенні вищезначених питань існує багато дискусійності та неузгодженості позицій. Вони пов'язані як із складністю і розмаїттям форм просоціальної поведінки, так і значними відмінностями у організації наукових досліджень та неузгодженістю критеріальних показників, які використовуються для виведення певних закономірностей. Все ж, не дивлячись на існування розбіжностей у вирішенні питань, необхідно визнати існування певних загально прийнятих ідей. Зокрема це стосується визнання переваг жіночої статі у реалізації просоціальних тенденцій. Ми зустрілися з різною логікою доведення цієї закономірності. Обговорюється самозвіти як підстава для визнання вищих показників просоціальних дій, аналізується рівень сформованості особистісних рис, які вважаються предикторами просоціальної поведінки, описується специфіка вікової диференціації у розумінні і реалізації просоціальних форм поведінки. Встановлено, що саме жінки частіше приймають участь у співробітництві та в емпатійній підтримці [5]. У той же час, мета-аналітичні дослідження вказують на наявність гендерних відмінностей у крос-культурних моделях поведінкових нахилів і типів взаємодії представників двох статей. Існує певна специфіка у виборі форм сприяючої поведінки. Для чоловіків основними формами допомоги є інструментальна підтримка, у той час як для жінок більш типовою є схильність до співчуття і співпереживання. Тип поведінки значною мірою зумовлюється також складністю ситуацію. Допомога в екстремальних ситуаціях більш властива для чоловіків. Аналіз спостережень у сфері розподілу ресурсу вказують на вищий рівень взаємності у жінок, особливо коли мова йде про альтруїстичний розподіл, що передбачає втрати для себе

(Andreoni J. & Vesterlund L., 2001), їх більшу чутливість до корпоративної благодійності. Зазначимо, що гендерні відмінності виявляються навіть на рівні установочних конструктів та ціннісних орієнтацій. Зокрема встановлено, що жінки надають більшого значення альтруїзму як соціально-психологічній цінності. Аналізуючи гендерну налаштованість на різні типи просоціальної поведінки психологи зазначають, що дівчата віддають перевагу альтруїстичним видам просоціальної поведінки, яка виникає у відповідь на прямі заклики (викликана поведінка). Для дівчат значимим є підвищене емоційне забарвлення ситуації. У той час як критерій публічності для них є менш значимий, ніж для хлопців. Відносно юнаків існує думка, про значимість соціального схвалення як одного із провідних факторів, які стимулюють просоціальні самовияви. Як показують результати досліджень, хлопчики виявляють вищу активність у ситуаціях, які передбачають схвалення інших, або ж нагадують рицарство. Дівчатка більш просоціальні, коли мова йде про добровільно мотивовану турботу про інших, їх благополуччя; у ситуаціях які мають яскраве емоційне забарвлення. Зазначимо, що відносно екстрених типів просоціальності гендерна вибірковість не простежується [4]. Існує припущення, що ця різниця виникає на основі відмінностей у програмах соціалізації чоловіків і жінок. Таким чином чоловіки і жінки мають багато схожого у загальних соціальних програмах просоціальної поведінки, але відрізняються певними акцентами у конкретних типах поведінки та орієнтації. Вплив фактору статі здійснюється з використанням різних типів інформаторів. Найбільші переваги жіночої статі виявляється у самозвітах. Ця закономірність виявляється навіть при обстеженні дитячих періодів.

Починаючи з дошкільного віку, при вивченні гендерної специфіки просоціальної поведінки особливу увагу зосереджують на розвитку моральних орієнтацій дітей і підлітків. Ця лінія аналізу започаткована ще С. Гілліган. Сучасні мета-аналітичні огляди вказують на існування певних відмінностей у двох типах орієнтацій: орієнтації на догляд та дотримання принципу справедливості. Як показують дослідження, перший тип орієнтацій більш яскраво простежується у дівчат, вони виявляють вищу чутливість до реакцій цього типу, як на рівні когнітивних налаштувань, так і поведінкових реакцій (Jaffee S., 2000, [12]). Навіть у період дошкільного дитинства прогнози дівчаток щодо поведінки персонажів більш чітко зорієнтовані на просоціальні форми взаємодії, ніж судження хлопчиків. Простежуючи поведінкові стратегії дітей молодшого шкільного віку (7-9 років), психологи констатують, що за критеріями миролюбності, просоціальності та кооперативної взаємодії з дорослими гендерні переваги виявляються на користь представниць жіночої статі (Etxebarria I., 2003, [6]). Аналізуючи ставлення підлітків до просоціальної поведінки підкреслюють, що саме дівчатка надають цим формам взаємодії унікального значення. Ці висновки були зроблені на основі опитування про роль допомоги іншим, яке охоплювало віковий діапазон підлітків від 12-ти до 17-ти років. Гендерний розрив значень найвищий у кінці обстежуваного періоду (Beutel A. M., Johnson M. K., 2004, [2]).

Як відомо, просоціальна поведінка досить розмаїта, тому виникає необхідність оцінювати не лише загальні тенденції гендерної специфіки, але й відмінності у різних формах соціально значимої поведінки. Як показали дослідження, така специфіка дійсно простежується. Вивчаючи особливості соціального обміну та емпатійного відгуку у підлітків двох субкультур було встановлено, що представниці жіночої статі демонструють вищі показники за всіма параметрами. Існує суттєва відмінність у емоційному житті хлопців і дівчат, що позначається на характері просоціальної поведінки. Дівчата демонструють і декларують легкість в обміні і розумінні емоціями. Спільне використання предметів породжує у них глибші почуття близькості з партнером, що зумовлює підвищення соціальної підтримки. (Singh-Manoux A. 2000, с. 93, [17]). Як показали дослідження, гендерний фактор впливає на сприйняття особистісних рис суб'єкта просоціальної діяльності та характер екстерналізації проблем (Gwen R., et al., 2008, [9]). Зокрема, при оцінюванні просоціальної поведінки і особистісних рис однолітків, 13-ти річні підлітки пов'язують поступливість, приємність і сумлінність перш за все з поведінкою дівчат. Згідно їх позицій ці риси для хлопців виявляються обернено пропорційно пов'язаними із злочинністю, у той час як

статистично значущі зв'язки із просоціальною поведінкою відсутні. Це вказує не лише на відмінність у приписуванні корисності, але й наявність певної гендерної упередженості у оцінці просоціальної поведінки. У свідомості підлітків просоціальна поведінка більш міцно пов'язана з жіночою особистістю.

При аналізі гендерного аспекту розвитку просоціальності значна увага зосереджується на вивченні особливостей емпатійних реакцій у представників обох статей. Найбільш типовим висновком з цього питання є визнання ідеї про вищий рівень емпатійності у представниць жіночої статі. Дослідження проводилися відносно різних періодів онтогенезу, але найбільш інтенсивно аналізується підлітковий період, оскільки в цей період відбуваються важливі процеси у соціо-когнітивному розвитку. Зокрема, зіставляючи рівні емпатійності молодших підлітків (10-12 р.) іспанські психологи приходять до висновку про наявність переваг для представниць жіночої статі. (Garaigordobil M., et al., 2006, [7]). Подібні результати були встановлені і відносно усього підліткового періоду та ранньої юності. Досліджуючи взаємозв'язок особистісних характеристик (емпатія, самооцінка, імпульсивність, схильність до пригод) з просоціальною та агресивною поведінкою у період 10-18 років автори приходять до висновку, що з точки зору гендерних відмінностей, дівчата отримують більш високі показники як за більшістю факторів просоціальної поведінки, так і емпатії (Calvo A. J. et al., 2001, [3]). Як і у попередніх дослідженнях, автори пояснюють ці відмінності різними моделями соціалізації. Виховання дівчат більшою мірою зорієнтоване на розвиток комунікативних навичок налагодження теплих міжособистісних стосунків. Уміння розуміти почуття іншого, переживати їх більше пов'язане із жіночими ролями. Результати цього дослідження узгоджуються з висновками багатьох інших досліджень (Garaigordobil, et al., 2006 [7]; Litvack-Miller W. et al., 1997; Lozano A. M. et al, 2007; Mestre_V. M. ,_et al., 2004; Sánchez-Queija I. et al., 2006, [16]). Зокрема Litvack-Miller W., описуючи чотири основні компоненти емпатії (прийняття перспективи, фентезі, емпатійна стурбованість, особистісний дистрес) зазначає, що дівчата 2-6-го класів у цілому більш емпатійні ніж хлопці. З віком емпатійні тенденції посилюються. Найбільшу прогностичну роль у цьому процесі відіграє емпатійна стурбованість та прийняття перспективи, саме вони можуть розцінюватися як предиктори просоціальної поведінки. Вивчаючи генезис емпатії у період з 10-до 18 років Calvo A. J. та її колеги (2001) виявили, що цей процес має позитивні показники лише для дівчат. Вказуючи на вищий рівень емпатійності дівчат у період з 13 до 19 років іспанські психологи простежують двосторонній зв'язок між рівнем співчуття і близькими стосунками з друзями [4, с. 267]. Саме високий рівень диспозиційної емпатії сприяє налагодженню інтимних стосунків, отримуючи при цьому широку можливість для подальшого розвитку. Аналіз динамічних аспектів цієї зумовленості вказує на певну неузгодженість результатів. У одних роботах зазначають, що статева диференціація збільшується із зростанням віку (Fabes R. A. and Eisenberg N.; Sanchez-Queija I.), у інших зазначається, що гендерні відмінності емпатії з віком зменшуються. Зокрема у дослідження Тобарі (2003) виявлено зменшення гендерних відмінностей із настанням підліткового віку. Схожу закономірність зафіксовано і відносно відмінностей у асоціальних формах поведінки.

Зіставляючи показники емоційної і когнітивної емпатії психологи роблять припущення про відсутність гендерної диференціації у сфері когнітивних складових та наявність відмінностей у емоційній. До таких висновків приходять Lafferty J., при вивченні емпатії у 12-14 річних підлітків. У той же час існують дані про наявність гендерних відмінностей у емоційному розумінні з перевагою для дівчат (Sunew E. Y., 2004).

Причину переваг дівчат у сфері емпатії, як і взагалі про соціальної поведінки, більшість психологів вбачають у різних типах соціалізації жінок і чоловіків. Вищий рівень соціалізованості дівчат сприяє розвитку навичок орієнтування на взаємодію, тепло у міжособистісних зв'язках. Емоційна чутливість більш характерна для жіночих ролей. Тому засвоєнням стереотипних гендерних ролей може сприяти посиленню просоціальних тенденцій (Eisenberg N., 2005). Протягом усього дорослого віку жінки мають вищі показники альтруїзму ніж чоловіки та більш низькі бали по агресії (Rushton J. P. et al., [15]). У той же час

варто відмітити, що при виборі поведінкових стратегій за принципами егалітаризм-альтруїзм жінки значно частіше віддають перевагу егалітарним мотивам при розподілі ресурсу. Це характерно як для дорослої (Güth W., et al., 2007) так і підліткової вибірки (Almas I. et al., 2010; Fehr E. et al., 2011). Як зазначає німецький дослідник Fehr E., у віковій групі від 16 до 17 р. приблизно третина представниць жіночої статі діють у відповідності до даного мотиву, у той час як у чоловічій вибірці цей мотив є характерним лише для кожного п'ятого (Fehr E., 2013, с.14).

Цікавою ідеєю, яка обговорюється у психологічній літературі є також питання про відмінність у наслідках просоціальної активності для особистісного розвитку представників двох статей, загальної лінії їх соціалізації. Підтримка інших людей має значний позитивний вплив на самосвідомість як хлопців, так і дівчат, але особливу стимулюючо-компенсаторну роль альтруїстична поведінка відіграє у профілактиці асоціальних форм поведінки, що є особливо значимо для хлопців-підлітків (13-18 років), які виховуються у несприятливих соціальних умовах (Bowman N., Brandenberger J., Lapsley, 2015).

Висновки. Питання індивідуальної специфіки розвитку просоціальної поведінки та її гендерних особливостей належить до нових продуктивних напрямків психологічного аналізу проблеми. Виконане аналітичне дослідження дозволяє стверджувати, що індивідуальна специфіка про соціального розвитку починає виникати з раннього дитинства. Фундаментальну роль у цьому процесі відіграють когнітивні процеси соціального пізнання та само розуміння. У розвитку емпатійних відгуків певну роль відіграють типологічні особливості дитини. Починаючи з дошкільного віку індивідуальні варіації поведінки значною мірою зумовлюються засвоєнням моральних інстанцій. У наступні вікові періоди предиктором про соціальних форм поведінки виступають ціннісні орієнтації, які зумовлюють як вибірковість у видах, так і стратегіях дій.

Питання впливу статі на розвиток просоціальних стратегій є досить дискусійним. Можна виокремити дві лінії її аналізу: вивчення переваг певної статі щодо просоціальної поведінки та виокремлення її гендерної своєрідності. Не зважаючи на те, що не у всіх дослідженнях ідея гендерних переваг отримала підтвердження, все ж найбільш загальноприйнятою ідеєю є визнання вищої схильності жіночої статі до альтруїстичної поведінки та наявності гендерної специфіки у всіх видах сприяючої поведінки на кожному з етапів онтогенезу.

Список використаних джерел

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – СПб.: Питер, 2002. – 720с.
2. Beutel A. M. Gender and Prosocial Values During Adolescence: a Research Note / A. M. Beutel, M. K. Johnson // *The Sociological Quarterly*. – Vol. 45 (2). – pp. 379-393.
3. Calvo A. J. Variables relacionadas con la conducta prosocial en la infancia y adolescencia: Personalidad, auto-concepto y género / Calvo A., González R., M. C. Martorella // *Infancia y Aprendizaje*, 2001. – 93. – pp. 95-111
4. Carlo G. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents / G. Carlo, B. A. Randall // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2002. –31:1. – pp. 31-44.
5. Eisenberg N. Prosocial development / Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T.: *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* : L. In N. Eisenberg (Vol. Ed.), W. Damon & R. M. Lerner (Series Eds.). – New York: Wiley, 2006. – Vol. 3. – pp. 646–718.
6. Etxebarria I. Diferencias de género en emociones y en conducta social en la edad escolar / I. Etxebarria, P. Apodaca, A. Eceiza, M. J. Fuentes, Y. M. J. Ortiz // *Infancia y Aprendizaje*. – 2003. – Vol. 26 (2). – pp. 147-161
7. Garaigordobil M. Empatía en niños de 10 a 12 años / M. Garaigordobil, P. G. De Galdeano // *Psicothema*. – 2006. – Vol. 18, nº 2. – pp. 180-186.

8. Gross R. L. Individual differences in toddlers' social understanding and prosocial behavior: disposition or socialization? / R. L. Gross, J. Drummond, W. E. Waugh, M. Svetlova, C. A. Brownell // *Front. Psychol.* – 2015. – Vol. 6. – pp.600.
9. Gwen R. Gender Differences in Patterns of Association Between Prosocial Behavior, Personality, and Externalizing Problems / G. R. Pursell, B. Laursen, K. H. Rubin, C. Booth-LaForce, L. Rose-Krasno // *J Res Pers.* – 2008. – Vol.42(2). – pp. 472–481.
10. House B. R. Ontogeny of prosocial behavior across diverse societies / B. R. House, J. B. Silk, J. Henrich // *National Acad. Sciences.* – 2013. – Vol. 110. – no. 36. – pp.14586–14591.
11. Hur Y. M. Genetic and environmental contributions to prosocial behaviour in 2- to 9-year-old South Korean twins / Y.M. Hur, J. P. Rushton // *Biology Letters.* – 2007. – Vol. 3(6) . – pp. 664-666.
12. Jaffee S. Gender differences in moral orientation: A meta-analysis / S. Jaffee, J. S. Hyde // *Psychological Bulletin.* –2000. – Vol. 126(5). – pp. 703-726.
13. Penner L. A. Dispositional and organizational influences on sustained volunteerism: an interactionist perspective / Penner L. A. // *Journal of Social .* – 2002. –vol. 58, no. 3. – pp. 447–467.
14. Penner L. A. Measuring the prosocial personality / L. A. Penner, B. A. Fritzsche, J. P. Craiger, T. R. Freifeld // *Advances in Personality Assessment: Eds. J. Butcher and C. D. Spielberger.* – NJ. – 1995. – Vol. 10. – pp. 147–163.
15. Rushton J. Altruism and aggression: The heritability of individual differences / J. P. Rushton, D. W. Fulker, M. C. Neale, D. K. B. Nias, H. J. Eysenck // *Journal of Personality and Social Psychology.* –1986. – Vol. 50(6). – pp. 1192-1198.
16. Sánchez-Queija I. Empatía y conducta prosocial durante la adolescencia / I. Sánchez-Queija // *Revista de Psicología Social.* – 2006. – Vol. 21 (3). – 259-271.
17. Singh-Manoux A. Culture and gender issues in adolescence: evidence from studies on emotion // *Psicothema.* – 2000. – Vol. 12. – pp. 93-100.

References

1. Rubinshtejn S. L. *Osnovy obshhej psihologii* / S. L. Rubinshtejn – SPb.: Piter, 2002. - 720s.
2. Beutel A. M. Gender and Prosocial Values During Adolescence: a Research Note / A. M. Beutel, M. K. Johnson // *The Sociological Quarterly.* – Vol. 45 (2). – pp. 379-393.
3. Calvo A. J. Variables relacionadas con la conducta prosocial en la infancia y adolescencia: Personalidad, auto-concepto y género / Calvo A., González R., M. C. Martorella // *Infancia y Aprendizaje*, 2001. – 93. – pp. 95-111
4. Carlo G. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents / G. Carlo, B. A. Randall // *Journal of Youth and Adolescence.* – 2002. –31:1. – pp. 31-44.
5. Eisenberg N. Prosocial development / Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T.: *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* : L. In N. Eisenberg (Vol. Ed.), W. Damon & R. M. Lerner (Series Eds.). – New York: Wiley, 2006. – Vol. 3. – pp. 646–718.
6. Etxebarria I. Diferencias de género en emociones y en conducta social en la edad escolar / I. Etxebarria, P. Apodaca, A. Eceiza, M. J. Fuentes, Y. M. J. Ortiz // *Infancia y Aprendizaje.* – 2003. – Vol. 26 (2). – pp. 147-161
7. Garaigordobil M. Empatía en niños de 10 a 12 años / M. Garaigordobil , P. G. De Galdeano // *Psicothema.* – 2006. – Vol. 18, nº 2. – pp. 180-186.
8. Gross R. L. Individual differences in toddlers' social understanding and prosocial behavior: disposition or socialization? / R. L. Gross, J. Drummond, W. E. Waugh, M. Svetlova, C. A. Brownell // *Front. Psychol.* – 2015. – Vol. 6. – pp.600.
9. Gwen R. Gender Differences in Patterns of Association Between Prosocial Behavior, Personality, and Externalizing Problems / G. R. Pursell, B. Laursen, K. H. Rubin, C. Booth-LaForce, L. Rose-Krasno // *J Res Pers.* – 2008. – Vol.42(2). – pp. 472–481.

10. House B. R. Ontogeny of prosocial behavior across diverse societies / B. R. House, J. B. Silk, J. Henrich // National Acad. Sciences. – 2013. – Vol. 110. – no. 36. – pp.14586–14591.
11. Hur Y. M. Genetic and environmental contributions to prosocial behaviour in 2- to 9-year-old South Korean twins / Y.M. Hur, J. P. Rushton // Biology Letters. – 2007. – Vol. 3(6) . – pp. 664-666.
12. Jaffee S. Gender differences in moral orientation: A meta-analysis / S. Jaffee, J. S. Hyde // Psychological Bulletin. –2000. – Vol. 126(5). – pp. 703-726.
13. Penner L. A. Dispositional and organizational influences on sustained volunteerism: an interactionist perspective / Penner L. A. // Journal of Social . – 2002. –vol. 58, no. 3. – pp. 447–467.
14. Penner L. A. Measuring the prosocial personality / L. A. Penner, B. A. Fritzsche, J. P. Craiger, T. R. Freifeld // Advances in Personality Assessment: Eds. J. Butcher and C. D. Spielberger. – NJ. – 1995. – Vol. 10. – pp. 147–163.
15. Rushton J. Altruism and aggression: The heritability of individual differences / J. P. Rushton, D. W. Fulker, M. C. Neale, D. K. B. Nias, H. J. Eysenck // Journal of Personality and Social Psychology. –1986. – Vol. 50(6). – pp. 1192-1198.
16. Sánchez-Queija I. Empatía y conducta prosocial durante la adolescencia / I. Sánchez-Queija // Revista de Psicología Social. – 2006. – Vol. 21 (3). – 259-271.
17. Singh-Manoux A. Culture and gender issues in adolescence: evidence from studies on emotion // Psicothema. – 2000. – Vol. 12. – pp. 93-100.

Резюме. В статье обсуждаются индивидуальные особенности развития просоциального поведения, анализируются основные линии исследований типов просоциальной ориентации, личностные предикторы альтруистического поведения. Обсуждается влияние гендерного фактора на развитие просоциальной стратегии, выделяются вопросы гендерных предпочтений в помогающем поведении и эмпатии. Влияние каждого из факторов прослеживается в логике возрастной специфики.

Ключевые слова: просоциальное поведение, просоциальные ориентации, возрастное развитие, альтруизм, эмпатия, индивидуальные особенности, гендерный фактор

Summary: The paper discusses the development of the individual features of prosocial behavior, analyzes the main researches that deal with the types of prosocial attitudes, and highlights the issue of personality predictors of altruistic behavior. The influence of gender-related factors on the development of prosocial strategies and gender preferences in helping behavior and empathy are discussed in the paper. Age-related features of altruism, empathy and prosocial behavior are analyzed by the author.

Key words: prosocial behavior, prosocial attitudes, age-related development, altruism, gender.

УДК: 159.923.2

Р.С. КУЛАКОВ

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ДОМАГАНЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИБОРУ МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЇ

У статті обґрунтовується доцільність формування професійних домагань особистості у ранній юності, адекватна самооцінка яких задає стратегію і тактику психологічного супроводу професійного самовизначення учнів старшого шкільного віку. З'ясовано, що специфіка професійно-орієнтованої діяльності учнів сучасної старшої школи формується на основі адекватної самооцінки минулого і теперішнього, а реалістичні уявлення про власне професійне майбутнє фокусуються в адекватному й усвідомленому реалістичному рівні домагань.